Debatt

"Variabelanalysens" förmenta gränser – Svar till Mats Ekström

I Sociologisk Forskning nummer 2/93 har Mats Ekström (ME) publicerat en lång och kritisk diskussion kring sociologins, och då i synnerhet den medicinska sociologins, alltför utbredda användande av "variabelanalys" (Ekström 1993). En till engelska översatt version av denna artikel ingår även som en av sju artiklar i Ekströms nyligen framlagda avhandling (Ekström 1994). Artikeln reser ett antal svåra och intressanta frågor, men lämnar inga tillfredsställande svar. På ett antal punkter ger artikeln ett intryck av att ME själv är dåligt förtrogen med praktisk forskning, vilket är ganska förvånande med tanke på att han i andra sammanhang visat prov på ett imponerande handlag med just "variabelanalys" (Danermark & Ekström 1993). Eftersom jag fått den tvivelaktiga äran att bidraga med portalexemplet på det ofruktbara i att tillämpa den "variabelanalytiska" ansatsen, vill jag här resa ett antal invändningar mot ME:s resonemang.

Problemet med den låga "förklaringskraften"

Utgångspunkten för ME tycks vara att "variabelanalysen" misslyckas i att leverera sociologiska förklaringar eftersom den "oförklarade" variationen oftast är större än den "förklarade". Underförstått skall således en sociologisk förklaringsmodell kunna generera en "förklarad varians" på åtminstone 51 procent, och allra helst nå 100 procent. En sådan inställning till empirisk samhällsforskning kan med lite god vilja kanske kallas "empirisk utopism", och lite mindre välvilligt betecknas som "empirisk naivism".

Mänskligt handlande och beteende är ett oerhört komplext fält att studera. Vi utför alla ett antal dagliga handlingar, av vilka många är rutiniserade. Även om dessa rutiner i stort sett är desamma från dag till dag varierar vi de faktiska handlingarna i ett oändligt antal nya kombinationer. Dessutom ställs vi ständigt inför nya situationer där gamla mönster bryts, och nya skapas. Att mot denna bakgrund tro att en sociologisk analys skulle kunna förklara 100 procent av den variation vi kan observera framstår därför som ett både omöjligt och oönskat mål. Den forskare som kan förklara nästan all variation har antingen analyserat något ytterst trivialt, eller gjort sig skyldig till någon tautologisk definition. En analys av in-

tresse bör snarast kunna fånga den *systematiska variationen*, och denna behöver förvisso inte utgöra mer än en mindre del av all förekommande variation i mänskligt handlande. När ME därför grundar sin kritik av "variabelanalysen" i dess förmenta misslyckande att förklara variation är det en mycket bräcklig grund han bygger på.

"Variabelanalysens" arbetsredskap och dessas relation till teori

ME är på flera ställen i sin artikel inne på att en av "variabelanalysens" stora begränsningar är att den tvingar forskaren att laborera med empiriska operationaliseringar av teoretiska begrepp. Inriktningen på användande av variabler är, enligt ME, problematiskt på flera sätt. Dels menar han att det hindrar forskaren från att finna ny empirisk kunskap, dels kan inte substantiella kvalitéer mätas, och dels blir det omöjligt att studera substantiella förhållanden och samband, eftersom de operationaliserade indikatorer som används enbart är statistiska aggregat, och inte identiska med de teoretiska begrepp de skall avspegla.

Den sistnämnda uppfattningen, tydligt uttryckt på sid 49, 3:e stycket, är självfallet helt korrekt, men också trivial. Alla som arbetar med någon form av empirisk forskning är medvetna om att det man mäter inte är identiskt med de teoretiska begrepp man avser att spegla. Grundsvårigheten ligger med andra ord i att de substantiella relationer vi vill fånga inte låter sig mätas direkt, och detta problem har sysselsatt empiriskt forskande sociologer i alla tider. Åtminstone två strategier har utvecklats för att möta detta problem, nämligen att förfina mätteknikerna i syfte att fånga det man avser att mäta så väl som möjligt, eller att använda sig av LISREL och liknande tekniker där latenta variabler kan hanteras.

Vilken är då ME:s lösning på detta dilemma? Så vitt framgår av hans artikel förefaller han mena att det korrekta vore att *direkt* analysera de teoretiska begrepp vi är intresserade av, utan att gå "omvägen" över dessas empiriska spegelbilder. Vi bör således lyfta oss själva i håret, eller helt enkelt överge försöken att finna empiriska representationer av de teoretiska begrepp som sociologer arbetar med. Grundegenskapen hos icke direkt observerbara teoretiska begrepp är trots allt, såvitt jag kan förstå, att de inte är direkt observerbara, inte ens om vi använder oss av en narrativ metod.

ME tycks också ha en föreställning om att på förhand definierade variabler är oförmöga att fånga det som verkligen är essentiellt. Detta förefaller mig vara att förneka sociologernas förmåga att konkretisera och operationalisera sina teoretiska föreställningar. Teoretiskt baserad datainsamling har naturligtvis alltid sina begränsningar – vi kan inte samla in uppgifter om allt, utan har, oberoende av metodval, bestämt oss för att

samla in vissa typer av uppgifter. Undantaget från denna generella regel utgörs möjligen av *Grounded Theory*, där idealet åtminstone i inledningsskedet av en studie är att " ... *tolka verkligheten så fördomsfritt som möjligt och att låta den strömma in i en utan att hela tiden placera varseblivningarna i gamla begrepp*" (Ekerwald & Johansson 1989, s 18). Denna tro på att verkligheten skall förklara sig själv, en i sanning positivistisk övertygelse, är dock relativt sällan företrädd. Så vad är det då ME menar? Möjligen vänder han sig här mot den typ av sociologer som av Walter Korpi gavs epitetet stubbsittare, eftersom de huggit ner det sociologiska trädet och späntat stickor av det (Korpi 1990, s 10). Denna typ av forskning tycks mig dock inte vara den vanligaste bland empiriskt arbetande sociologer. Att den "variabelanalytiska" ansatsen *i sig* inte skulle kunna användas till analyser av vad ME kallar substantiella kvalitéer följer dock inte av det faktum att kvantitativ forskning stundom varit rutinmässigt utförd. Här begränsas vi istället bara av vår egen nyfikenhet och vårt yrkeskunnande.

Men ME vill finna ny empirisk kunskap. I hans föreställningsvärld är denna strävan oförenlig med "variabelanalys". Detta är naturligtvis direkt felaktigt, om vi med ny empirisk kunskap exempelvis avser sådant som hur krav och kontroll i arbetet påverkar människors hälsa (Karasek 1979), för att nu återknyta till den medicinska sociologin. Robert Karaseks forskning är ett ypperligt exempel på när ett nydanade teoretiskt resonemang leder en forskare att leta efter samband som ingen tidigare brytt sig om, men göra det med data som redan var insamlade för helt andra ändamål. Därmed har han lyckats öka vår förståelse av individuella konsekvenser av arbetets organisering avsevärt. Men ME tycks med ny empirisk kunskap mena förhållanden som vi på förhand är helt ovetande om, och som vi därför heller inte har någon teoretisk föreställning kring. För att få reda på dessa förhållanden, måste vi, liksom inom *Grounded Theory*, närma oss verkligheten utan de bojor som på förhand fastställda variabler utgör. Den fråga som omedelbart inställer sig är självfallet huruvida mystiska förhållanden om vilka vi varken har empirisk eller teoretisk kunskap om sedan tidigare verkligen kommer att visa sig så betydelsefulla som ME låter antyda. Det förefaller som om ME menar att den viktiga kunskapen står att finna i det lilla och förborgade, medan de stora sammanhangen är av mindre betydelse. Denna tro på att finna den sociologiska grundbulten, eller de vises kausala sten där ingen annan förut har letat, framstår åtminstone för mig som ett utslag av önsketänkande.

"Variabelanalysens" kausala brister

Kärnan i ME:s kritik av "variabelanalysen" ligger i dess förmenta oförmåga att blottlägga de kausala mekanismer som kopplar företeelsen A med händelsen B. ME tycks här mena, att det visserligen är möjligt att påvisa samband mellan exempelvis social klass och hälsa, men att "variabelanalysen" inte tillåter någon djupare förståelse av detta samband, eftersom en sådan förståelse kräver kunskap om" "... *substantiella mekanismer, relationer och processer*" (Ekström 1993, s 53). Av någon anledning är, enligt ME, sådan förståelse utesluten för oss som arbetar med "variabelanalys", medan en sociologi som "... *utvecklas i spänningen mellan kontextuell analys och abstraktion, i ett kontinuerligt växelspel mellan teoretiskt vägledda konkreta fallstudier och empiriskt grundad begrepps- och teoriutveckling*" (Ekström 1993, s 53) kommer att belysa vilka mekanismer som exempelvis leder till klasskillnader i hälsa. ME tillägger att sociologins historia innehåller många exempel på förklaringskraften i det senare tillvägagångssättet. Klokt nog ger han dock inte läsaren någon antydan om vilka dessa exempel skulle kunna vara.

Det finns åtminstone två problem med ME:s resonemang på denna punkt; en överdrift av svårigheterna att studera kausala kedjor och förlopp med "variabelanalys", och en än större överdrift av de alternativa metodernas möjligheter.

För att rätt kunna diskutera det sistnämnda problemet bör ME:s utgångspunkt i den låga förklaringskraften hos "variabelanalytiskt" upplagda studier hågkommas. Denna typ av studier bygger nästan uteslutande på uppgifter från ett relativt stort antal individer, från kanske 100 stycken upp till många tusen eller ännu fler. Syftet är att finna regelbundenheter, eller helt enkelt den systematiska variationen. Som diskuterades inledningsvis behöver inte denna del av den totala variationen vara särskilt stor. Med ett mycket litet antal fall, i ME:s exempel enbart Strindberg, blir det dock inte direkt möjligt att skilja mellan systematiska och slumpmässiga sammanhang, och det som i"variabelanalysen" framkommer som oförklarat, eller brus, tolkas ofta ogenerat i kausala termer i den konkreta fallstudien. Detta leder till att generaliserbarheten minskar dramatiskt (kan andra människors "infernokriser" verkligen förstås på samma sätt som Strindbergs?), vilket i sin tur minskar förklaringens värde som sociologisk produkt, eftersom vi som vetenskap inte är intresserade av att förklara varje människas öde och liv med individuella förklaringspaket, utan strävar efter att se det allmängiltiga i människors liv och handlingar bakom bruset av tillfälligheter och slump. Så länge inte sociologin skall ägna sig åt ren biografiframställan kommer dock sådant individuellt brus att vara ofrånkomligt, och på det hela taget ganska oproblematiskt. Konkreta fallstudier av det slag som ME tycks förespråka kan däremot utgöra en fara,

både för forskningen och för dem som vill använda sig av forskningens resultat för att förändra samhället, eftersom de inbjuder till långtgående kausala tolkningar och generaliseringar utan att egentligen kunna användas för sådana ändamål.

Är då verkligen den "variabelanalytiska" ansatsen så hjälplös inför uppgiften att blottlägga substantiella samband och mekanismer som ME vill göra gällande? Nej, jag tror inte det. Jag har exempelvis i min egen forskning lyckats peka på faktorer som är av betydelse för uppkomsten av skillnader i hälsa mellan personer ur olika samhällsklasser (arbetsmiljö, uppväxtvillkor och hälsorelaterade beteenden), men också lyckats skilja ut sådana faktorer som är av relativt liten betydelse för klasskillnader i sjuklighet (sociala relationer och ekonomiska resurser) (Lundberg 1990; 1991a; 1991b). Efter varje sådan specificering av ett samband kan nya specificeringar göras, och möjliga kausala kedjor kan föreslås, testas, och därefter förkastas, omprövas eller tillsvidare accepteras. Att varje sådan kausal kedja i detta sammanhang kommer att spänna över ett antal vitt skilda vetenskapliga discipliner, och omfatta allt från makrosociologiska till biokemiska faktorer innebär självfallet att sociologer ensamma inte kan utforska hela kedjan. Med den av ME föreslagna ansatsen tycks det mig dock som om vi inte ens skulle komma i närheten av att göra vår del av jobbet. Att den "variabelanalytiska" ansatsen har sina svårigheter är förvisso ingen nyhet. Det är svårt att forska. Att utifrån detta konstaterande hemfalla åt en uppgivenhet inför möjligheten att finna generella samband, och retirera till individuella förklaringar lika komplexa som den verkligheten vi skall försöka förklara är åtminstone för mig liktydigt med att frånta sociologin dess existensberättigande.

OLLE LUNDBERG
Institutet för social forskning
Stockholms universitet

REFERENSER

Danermark, B. & Ekström, M. 1993. "Residential relocation and health effects among the elderly". *Stencil*, presenterad vid Sociologförbundets årsmöte i Lund 28–30/1 1993. (Ingår i omarbetad form som uppsats IV i Ekström 1994.)

Ekerwald, H. & Johansson, S. 1989. "Vetenskap som byråkrati eller konst? Glaser och Strauss: The Discovery of Grounded Theory". *Sociologisk Forskning*. nr 2, s 15–33.

Ekström, M. 1993. "Sociologiska förklaringar och variabelanalysens gränser. En kritisk analys med exempel från medicinsk sociologi". *Sociologisk Forskning*, nr 2, s. 26–58.

Ekström, M. 1994. *Residential Relocation, Urban Renewal and the Well-being of Elderly People. Towards a Realist Approach.* Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

Karasek, R. 1979. "Job demands, job decision latitude, and mental strain: Implications for job redesign". *Administrative Science Quarterly*, vol 24, s 285–308.

Korpi, W. 1990. "Om undran inför sociologerna". *Sociologisk Forskning*, nr 3, s 2–10.

Lundberg, O. 1990. *Den ojämlika ohälsan. Om klass- och könsskillnader i sjuklighet.* Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Lundberg, O. 1991a. "Causal explanations for class inequality in health – an empirical analysis". *Social Science & Medicine*, vol 32, s 385–393.
Lundberg, O. 1991b. "Childhood living conditions, health status, and social mobility: A contribution to the health selection debate". *European Sociological Review*, vol 7, s 149–162.

Om den förmenta läsningen av "Variabelanalysens gränser" – Svar till Olle Lundberg

Lundberg är mycket kritisk till min artikel om sociologiska förklaringar och variabelanalysens gränser. Han menar att dessa gränser är "förmenta", att artikeln snarast ger intryck av att jag är "dåligt förtrogen med praktisk forskning", att det jag argumenterar för antingen är fel eller inget nytt. Lundberg och jag tycks resonera inom ramen för olika vetenskapsteoretiska och metodologiska diskurser. Ett exempel på det är att vi uppfattar begrepp som kausal förklaring, mekanismer, substantiell relation, och även sociologins huvuduppgift, på olika sätt. Lundberg förstår t ex substantiell relation och kausal mekanism i termer av identifierade kausala kedjor eller samband mellan variabler. Kausal förklaring förstår han, som jag tolkar det, hela tiden utifrån det första av tre perspektiv som jag diskuterar. Sociologins huvuduppgift blir att finna regelbundenheter och systematiska variationer. Av min artikel framkommer att jag har ett annat sätt att se på bl a detta.

Jag tror nu att det finns förutsättningar för att reflektera över och kommunicera kring bestämningarna av sådana centrala begrepp, utifrån tillräckligt gemensamma utgångspunkter. Detta förutsätter dock en vilja att försöka förstå vad den andre menar, att försöka sätta sig in i dennes perspektiv för att kunna se vad detta kan innebära. Problemet med Lundbergs kritik är att den snarare genomsyras av det motsatta. På punkt efter punkt påstår han direkt eller indirekt att jag hävdat sådant som jag inte hävdat. Han tillskriver texten innebörder som mer är ett uttryck för hans strävan att försvara sitt synsätt än att försöka förstå vad jag menar. Detta gäller följande elva påstående/antydanden. Efter varje påstående ger jag en kommentar.

För det första sägs min utgångspunkt vara "att variabelanalysen misslyckas . . . eftersom den oförklarade variationen oftast är större än den förklarade", att jag skulle förvänta mig att en sociologisk förklaringsmodell skall kunna generera en förklarad varians på minst 51 % och helst 100 % om den skall ha något värde.

Jag har aldrig diskuterat i termer av att den oförklarade variansen är "större än den förklarade", eller i termer av 51 %, men att det är ett problem att ofta endast en "liten del" av variationerna kan förklaras. Den avgörande frågan för min diskussion är nu inte om man kan förklara 5 %,